

ҶУМҲУИЯТИ РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ ВА ЁҒТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАТИ
АДИНҶИ НАҶОНИ НОМОДИН САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўғилма ҳуруфиде

УДК 809.437.5.58(587.1)

БОБОЖОНОВ ШАРИПВОЙ ХУДОШУКИРОВИЧ

СЕМЕМА, УНИНГ НУТҚИЙ ВОКЕЛАНИШИ ВА
ИЗОХЛИ ЛУҒАТДАГИ ТАЎКИНИ

10.02.02 - Ўзбек тили

Филология фанлари номзоди номини даражасини
олиши учун тақдим этилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Самарқанд - 2004

Тошкент Карим Давлат университети ўзбек тилишунослиги
кафедрасида бажаришдан

Илмий раҳбар: филология фанлари
доктори В.Р.МЕНДЛИЕВ

Расмий оponentлар: филология фанлари
доктори, проф С. КАРИМОВ
филология фанлари
номзоди, доц А. РАҲИМОВ

Ёташган илмий муассаса: Тошкент Давлат педагогика
университети

Худода 2004 йил _____ ойининг _____ кунин соат _____ да
Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети хузуридаги
К.067.04.01 расмий номзодлик илмий даражасини олиш учун
диссертациялар хисобига бўйича Иттифосидаги кенгаш йиғилишида
ўтказилган.

Матрица 703004, Самарқанд шаҳри, Университет хиббони, 15.

Диссертация бўлини Самарқанд Давлат университети
курсуловисига тақдимини мумкин.

Матрица: 703004, Самарқанд шаҳри, Университет хиббони, 15.

Автороферат 2004 йил _____ ойининг _____ кунин тақдимини.

Иттифосидаги кенгаш илмий котиби,
филология фанлари номзоди

Ш. Хасанов

Босилишда 04.03.2004 йилда рухсат этилган.

Котон бичими 60x84 1/16. Буртма №35. Адади 100 нуска.

Самарқанд давлат университетининг кичик босмаханасида
компьютерда терилган нускадан чоп этилган.
703004, Самарқанд ш. Университет хиббони, 15.

бу махур масалаларнинг африкалари сонида баъзиларини ушбу диссертацион иш мавзусининг дозарибидини бешгайтади.

Таълиқотимизга маъсуд ва вакифалар:

Диссертационинг асосий максоди лексеми лисоний мохияти бўлиши семема табиятини махур ўргатиш, унинг тушунича, лексикограрфик ва нуткий маъноларга муносибати, нуткий воқеаланиши, нуткий маънода зотий ва таъжиди жихатларини фарқлаш масалаларини ойдинлаштиришдан иборатдир. Таълиқот айтилган ани шу максод бўлиши қуйидаги вакифларини бажаришга қаратилади:

- лексеми семемаси ва нуткий маъно муносибатиининг филсафий асосларини очини;
- «маъмулдан шаклга» таъвоилнига таъинган ёшилду» асосида лексикаларнинг таънифини берини;
- лексеми семемаларининг нуткий воқеаланиши жаръинини ёритини;
- семеманинги нуткий маъно турларини ажратини;
- семемани нутқа хословотини воситида ва уларининг маъсанини ойдинлаштирини;
- семемани дугида изохлаш таъвоилларини текширини;
- куп маъноли сўзларини семемаларга бириктириш омилиларини ёритини;
- куп маъноли сўзларининг лисоний мохиятлари - семемаларини таълиш.

Таълиқотимизга материал. Ишда фактик материаллар сифатида неххи томи «Узбек тилининг изохли дугида» таънифланган лексик бирикмаслар ва уларининг лексикограрфик таънифини фойдаланилади.

Таълиқотимизга методологик асослари ва маъмул усули. Таълиқотимизда лисон ва нуткий изохли фарқлашнинг систем текширини, компонент таълиқотимизда усулларини асосида олиб борилади. Тил дилалларига системанин ёшилдушнинг методологик асослари бўлиши диалектик маътик ҳамда диалектика категориларини, таълиқотимизнинг тилшунослик таълиқоти, хусусан, унинг зот ва таълиқотимиз, жуъ ва кула каби таълиқотимизни асосида иш қуриш таълиқотимизнинг филсафий билиш бўлишари хисобланади.

Низини аълий амалиоти қуйидагилардан иборат:

- семема ва нуткий маъно муносибати таълиқотимиз зот ва таълиқотимиз диалектикасининг хусусиятларини эътиборини, нуткий маъно хосида сифатида ўида турли-туман нолуванни таълиқотимиз билан қоритган ҳолда воқеаланиши ва бу таълиқотимизнинг турлари ойдинлаштирилади;
- семеманинги нутқа хослиниши ва уни хословотини асосий воситалар ҳамда уларининг роли билан эътиборини;
- семеманинги дугидаги ва грамематик маънолар сифатида воқеаланиши олиб берилади;
- семеманинги сўз маъноси ва сўз маъно бўлақаси сифатида, атайи семемаларини сўнгал, ваънифа семемаларини қуялган ва нфода семемаларини ўларган ҳолда ҳамда атайи семемаларини, ўларган ҳолда воқеаланиши турларини аниқланади;

РЕЗЮМЕ

диссертация Ёшбалимова Шарифов Хуломуллоевича на тему «Семема, её применение в речи и трактовка в толковом словаре» на совмещение учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 02 - Узбекский язык

Ключевые слова: сурвени познания, теоретические и практические знания, лингвистическая логика, методология теоретического познания, эмпирическое и теоретическое познание, субстанции и атрибут, язык и речь, языковые и речевые единицы, лексема и слово, семема, речевое и лексикограрфическое значение, понятие, средство модификации семем и речи, обобщение, лексическое понятие, полизначность, многозначность.

Объект исследования: лексический уровень узбекского языка и его единица - лексема, семематическая сторона лексем, семем и его отношение к понятию, виды речевого реализация семем и её модифицирующее в речи средства, вопросы трактовки семем и толковом словаре, проблемы национальной философии и национальной лексикограрфии, факторы, объясняющие и семем речевые значения.

Цель работы: состоит в решении задач языковедческой природы семем, представляющей сущность языковой лексем, раскрытие понятия семем и её отношения к лексикограрфическому и речевому значению, в выяснении семем в речи и различении необходимого и случайного в речевых значениях.

Методы исследования: системные исследования, последовательно различающие язык и речь, а также метод компонентного анализа. Диалектическая логика, а также диалектическое категорию, языковые методологические основы системного подхода к языковым явлениям, тилшуносческое учение сурфина на основе таких его оснований, как лог, маъмул, жуъ и кула представляющих путь философского познания языкового исследования.

Полученные результаты и их новизна: в работе освещены отношения семем и речевого значения как частные проявления диалектической субстанции и акциденции, а также происхождение речевого значения как соединения различных лексических отенков и виды этих отенков. Изложены модификация семем в речи, а также средства и роль её модификации. Раскрыты проявления лексического и примитивного значения семем. Констатирована ассиметричность природы отношений семем и понятия. Обосновано, что в толковых словарях больше внимания уделяется речевым значениям лексем и что в словарях трактовка в качестве образа языка толковые словари русского языка. Объявлено, что при раскрытии в толковых словарях семематической природы лексем необходимо опираться и на её системные отношения. Аргументируется, что объединению речевых значений слова в семем необходимо представлять имеющиеся в них в единичном виде лексические отенки, обоснована необходимость опоры исследователя на законы диалектики при устранении этих противных волевым путем и объединении в семем речевые значения отдельных лексем.

Практическая значимость: работы заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы при создании учебников и учебных пособий по русскому языку, лексикологическо-семемологии и лексикограрфии, а также при создании словарей.

Степень внедрения и экономическая эффективность: результаты исследования применяются при создании учебника и пособия по курсу «Современный узбекский литературный язык» для учащихся учебных заведений. Проведение результатов исследования при создании современных учебников, пособий и словарей, несомненно, даст значительный экономический эффект.

Область применения: результаты исследования можно применить в системе высших и средних специальных учебных заведений, в особенности при создании учебников и пособий для студентов бакалавриата и магистратур по специальности «Филология», а также при создании различных научных и учебных словарей.

**Филология фанлари номоли давлатимиз ташкилот Шайхбой
Художукхорова Ёшмажоннинг 10.02.02 - Ўзбек тили институтининг бўйича
«Семма, унинг бутқий воқеаларини ва юқоқ дугатини таққини»
маъмурият диссертациясининг
КИСКАЧА МАЪМУРИ**

Камат сўзлар: босқин босқинлар, назарий ва амалий бўлиш, назарий бўлиш методологияси, диалектик матн, диалектика ва тасавуф назарий бўлиш методологияси сифатида, эшириш ва назарий ташууноқини, сўбестинини ва эшириш, зот ва таққин, лисон ва бутқ, лисоний ва бутқий бирликлар, лексема ва сўз, семма, бутқий ва лексикография матно, тушувча, семмани бутқиди хоқоқини воқеалар, умумлаштириш, нолуғавий таққир, воқеалариники, кўп маънолик.

Тадқиқот объектлари: ўзбек тилининг лексека сати ва унинг биринчи лексека, лексеканинг маъмурий томон семманинг таққини ҳамда унинг тушувча муносабат, семманинг бутқий воқеаларини турлари ҳамда бутқиди хоқоқини воқеаларини кўриштириш, семманинг юқоқини дугатиди берши маъналар, маънаий маъна ва маънаий дугатиди муносабат, кўп маъноли сўзларини семманинг бирлиштириш омили.

Ишнинг маъсали: лексека лисоний муносабат бўлиши семманинг табиати, унинг тушувча, лексикография ва бутқий маъноларга муносабатини очиш, семманинг бутқий воқеаларини, бутқий маънога зотини ва таққини киксатларини фарқлаш маъналарини обьективлаштириш ва бирлиштириш.

Тадқиқот методлари: лисон ва бутқини ишчи фарқлаштириш систем текшириш, унинг қомонинг таққини уштурувчи. Таққини дугатиди системаний ёшайишнинг методологияси асосларини бўлиши диалектик матн, ҳамда диалектика категориялари, таққини дугатиди воқеаларини таққини, хусусан, унинг зот ва таққини, худ ва кўп киб таққини тушувчаларини асосларини кўп кўриш таққини филология бўлиши йўналиш вақоқини.

Ошириш шайхлар ва уларнинг ишчилиги: семма ва бутқий маъно муносабат таққини зот ва таққини диалектикасининг дугатиди таққини, бутқий маъно қомонини сифатида ўзиди турли-түрли нолуғавий таққини билан қориниш ҳолда воқеаларини ва таққини турларини обьективлаштириш. Семманинг бутқиди хоқоқини ва уш хоқоқини воқеаларини ҳамда уларнинг роқини бериш. Семманинг дугатиди ва таққини маънолар сифатида воқеаларини отиш бериш. Семма ва тушувча муносабат асосларини таққини эшириш таққини. Юқоқини дугатиди лексеканинг бутқий маъноларига кўпроқ эшириш қариндаш, дугатиди таққини рус тили юқоқини дугатиди нолуғавий сифатида воқеаларини асосларини. Лексеканинг маънолар таққини юқоқини дугатиди очиш унинг системаний муносабатларига ҳам таққини воқеаларини уштурувчи. Сўзларини бутқий маъноларини семманинг бирлиштириш уш хоқоқини қомонини хоқоқини нолуғавий таққини кучини ўзиди бўлиш, бу таққини биринчи кўроқини бўи боқини таққини таққини диалектика қомонини таққини зорини таққини ва аёқини лексекаларини бутқий маъноларини семманинг бирлиштириш.

Амалий ишчилиги: таққини таққини ўзбек тилининг лексекасининг лексекасининг семманинг ва лексикография соқини бўлиши дарсик ва кўришлар тушувча, мақсуд кўрсат қариниш ва дугатиди амалиятда фойдаланиш мумкин.

Табриқ эшириш қариниш ва ишчилик сифатларини: таққини таққини ошай ўзиди турли уш «Хоқини ўзиди адабий тили» кўрсатини дарсик ва кўришлар тушувча фойдаланиш. Таққини таққини зорини таққини дарсик ва кўришлар ҳамда таққини қариниш қариниш таққини сифатларини берши.

Кўришнинг соқини: ошай ва ўзиди мақсуд таққини таққини, хусусан, филология институтини бўлиши баққини ва таққини таққини уш дарсик ва кўришлар қариниш ҳамда турли кибий ва ўзиди дугатиди тушувча кўришларини.

лексема ва тушувча муносабатини асимметрия таққини эшириш ва бу бир лексека бир неча тушувча ас эшириш, боти тушувча эш бир неча семма фойдаланиш маъноларини эшириш таққини.

юқоқини дугатиди лексеканинг бутқий маъноларига кўпроқ эшириш қариниш, дугатиди таққини рус тили юқоқини дугатиди нолуғавий сифатида воқеаларини очиб бериш.

бўлиш оқиди бўлиш бутқини ҳамда муносабат қариниш;

лексеканинг маънолар таққини юқоқини дугатиди очиш унинг системаний муносабатларига ҳам таққини воқеаларини уштурувчи.

сўзларини бутқий маъноларини семманинг бирлиштириш уш қориниш, худ воқеаларини нолуғавий таққини кучини бутқини бўлиш, бу таққини биринчи кўроқини бўи боқини таққини таққини таққини диалектика қомонини таққини зорини таққини.

Тадқиқотнинг илмий-назарий ва амалий аҳамияти. Таққини лексекаларини лисоний таққини очиш, лисоний ва бутқий таққини фарқлаш, маънаий дугатиди таққини илмий асосларини қариниш ва муносабатларини назарий маъна сифатида аҳамияти.

Тадқиқот натижаларини ўзбек тилининг лексекасининг семманинг ва лексикография соқини бўлиши дарсик ва кўришлар тушувча, мақсуд кўрсат қариниш ва дугатиди амалиятда фойдаланиш мумкин.

Ишнинг илмий жамиятчилик таққини уш. Диссертация маъмури Қарини Давлат университетини ўзбек тилининг кафедрасига муносабат эшириш, университетини илмий кенгашида таққини. Таққини маъна Қарини Давлат университетини ўзбек тилининг кафедраси ҳамда Самарқанд Давлат университетини ўзбек тилининг кафедраси таққини муносабат қариниш, худ воқеаларини таққини.

Тадқиқот маъмури юқоқини Қарини ДУ профессор-ўқитувчиларини таққини илмий ишчиликларига (Қарини, 2000, 2001, 2002, 2003). Ўзбек тили Давлат Алқомини таққини (Бухоро, 1999, Фарғона, 2001, Наманган, 2003), шунингдек, Академик шор Фарғона тилининг 100 йиллиги таққини «Фарғона тили» Республика илмий-адабий ишчиликларига (Қарини, 2003) таққини қариниш.

Диссертациянинг асосий маъмури 9 та назарий ишча ўз ақсини тоққини.

Диссертациянинг таққини. Диссертациянинг умумий ҳажми 157 бет бўлиб, у қарини, ишнинг умумий таққини, ўз боқ, боқ бўлиш ҳоқоқини, умумий ҳоқоқини ва адабийлар таққини бир.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЪМУНИ

Диссертациянинг «Ишнинг урғий тавсифи» қисмида маълумини таъкид даражаси ва лозарбалиги, мақсад ва назифалири, илмий аниқлиги, назарий ва амалий аҳамияти, таъжикот материални, методологик асослари ва таъкид усули, диссертация натижаларининг жорийлашгани ва тулишиши ҳусулига сўз боради.

Ишнинг биринчи боби «Семма ва унинг сўз семантик структурасида муносибати» ва унинг биринчи бўлими «Семма ва унинг муҳияти» деб номланади.

Лексия тизимининг системаной таъкидига дуалий-матриций турмуларининг ажратилиши, ушда дастлаб аниқлиқ, синонимик, сўтра пиргонимик, гипонимик, градионимик, иерархонимик каби лексия-семантик муносибатидаги оғинилиги, шунингдек, лексия ва сўз муносибатидаги оғинилиштирилиши, семманинг компонент таъкидига каби муаммолар устида таъкидотлар оғин борилади.

Бирок, семма ва унинг муҳияти, семманинг лисоний жот сифатлари мақоми, унинг нутқий маълумат муносибати, семма ва тушурича муносибати, шунингдек, семманинг лексикотурифик таъкидига маъналарни муаммонинг ечимни даражасида қад ушатилади. Бу борада ўзбек таълимушетида проф. Ш.Раҳматуллаевнинг «Семма - мушаккил тил бирлиги» деб номланган муаммонинг қўйилиши даражасидан мақола² дин бошқа мақола таъжикот юзига қилган эмас.

Рус ва жакон таълимушетида семма ва унга боғлиқ лингвистик муаммонига баъзилардан қатор илмий-таъжикот ишлари амалга оширилган³. Лексия ушарида ҳам семма муҳияти тўла оғинилиштирилмаган бўлиб, унинг нутқий маълумат динактик муносибати, бир умумийликка баъзиларни бирдан оғини семманинг ўзаро алоқадорлиги, яъни ҳосила семмалардаги семма оғинилиштир маълумат ечимлидан қолмоқда. Шунингдек, лингвистик дуалиштирда ҳам семма аниқлигининг алоқиди лексикотурифик даражасидаги иш аниқлиги, унинг лексия маълумат бўлиши аниқ таълимушетида⁴ маълумати

² Раҳматуллаев Ш. Семмалар-мушаккил тил бирлиги// Ўзбек тили ва адабиёти.-1984. № 5. Б.17-20.

³ Арутюнова Н.Д. Тили жаконик маълумоти. -М.: Наркс. 1988. Веллерих У. О семантической структуре языка/Известия в лингвистике. -М.:1970. Вып.5. С.163-249.Виноградов И.В. Лексикология и лексикография. -М.: Наркс. 1977. Виноградов И.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. -Ишнинг биринчи қисми. -М.: Высшая школа. 1972. Зализняк В.А. Синонимология. -М.: Наука. 1967. Мусольский Ю.И. 1957. Лингвистический синонимический словарь/Гарца. В.Н. Жукова. -М.: Советская школа. 1970-1985 с. Ковалева Н.З. Значение слова и его сочетаемость. -Д.: Наркс. 1975. Кашапов С.Д. Сохранение слова. Значение и образование. -М.: Наркс. 1965. Никитин М.В. Лексический значение в слове и словосочетании.-Владивосток: ВП. 1974. Новикова Л.А. Семантика русского языка. М.:Высшая школа. 1982. Синтактическая и лексическая семантика на материале русского языка/Подгот. к печати и отв. В.В.Наркс.-М., 1956. Сослар Феридун д. Купе. 274. Уфенова А.А. Лексическое значение. [Принципы словоупотребления описания лексикона]. -М.: Наркс. 1986. Уфенова А.А. Опыт изучения лексикона как системы. -М.: Наркс. 1962. Шенкер Л.К. Грамматика и лексика в системе языка/Московский по общей теории грамматики. -М.: Наркс. 1968. С.5-57. Кувшинов Н. Ф. Сохранение лексического содержания. Названия на место. М.:Академия. Тондлу компания маълумат факультети таълимушетида ушун қўйилма. Тондлу. Тондлу. 1976.

⁴ Лингвистический синонимический словарь/Гарца. В.Н. Жукова. -М.: Советская школа. 1970. С. 261. Холмова А. Лингвистика терминологии: лексика дуали. Т.: Ушарович. 1985. Б.49-50.

8. Фарур Рушом Ёзма баъдий нутқиди маълумоти бирликларида қўйилиши// «Фарур Рушом ва даражаси» республика илмий-академик анжумани материаллари. 2003 йил 18 апрель. -Қараш. 2003. Б. 20-22.

9. Ўзбек дуалиштири ва она тили таълимушетида «Ўзбек тили бўлимида даълат таълимушетидаги таълимушетидаги жорий эшитиш маълумоти» Республика илмий-академик конференцияси материаллари. 2003 йил 14-15 октябрь. -Қўқон. 2003. Б. 157. (Б. Ментиев баъдан ҳамкорликда).

хамкорлиги турлига бўлади. Биринчи навбати кўлайча, бунинг ҳисобида бошқалариники кўскариллади.

4. Матруми, семемалар изоҳин лутатда лексикографияк маъно сифатида берилди. «Ўзбек тилининг изоҳин лутати» ўзбек лутатчилигининг нечо дурдонаси бўлиши билан бирга, унда ўзбек тилшунослигининг ўша давр ҳолати ўз аксини топти. Бу лексикографияк тилшида лисон ва нутқ ҳодисаларининг илгари фарқланмаслиги, талқинларда миллий тамойиллардан келиб чиқилмаслиги кабиларда намоён бўлади.

5. Замонавий изоҳин лутатлар тартиб беришда лисон ва нутқ, хот ва тажамин жиҳатларини ажратиб, фарқлаш муҳим роль ўйнайди. Чунки бушда сўзининг зотия дахшор бўлмаган ʻʻтагтувʻʻин беҳисоб нутқий ҳодисаларини ақлин «җеташтириш», лексикографияк «тежамкорлик»ка эришилш имконияти вужутга келди.

6. Хар қандай лисоний бирлиқнинг асл зотий моҳияти, унинг муносабатлари «ўрама»да оқилди. Лутатларининг асосий шифрларидан бири лексемаларнинг лисоний қийматини лексикографияк методда асосид талқин қилиш экан, димик, лутатда лексемаларро лисоний муносабатлар ҳам ўз аксини тошоти лотин бўлади. Булар сирасига лексемаларнинг парадигматик - типологияк, партономияк, антонимик, синонимик, градономияк, неруҳиномияк муносабатлари ҳамда дахшор синтагматик қуршони кабилар қиради.

7. Нутқда воқеалар сўзларнинг нутқий маъноларини семемаларга бириктириш бошқилш маъмулаштириш тамойили асосид аниқла оширилди. Бошқилча-бошқилш умумлаштириш жараёнда хар бир воқеа бошқилча қўтарини билан қўш бошқилчаи фарқлиқлардан «хўз номлини», ўхшашлиқлар «тўғиб қолмасларди». Шу асосда лисоний бирикти лексеманинг моҳияти - семемаси тикланди. Лисоний моҳияти тиклашда лексеманинг қоррелятивлари билан муносабатлари ҳам муҳим белгиларни оқини бўлиб қиради қилади.

Диссертациянинг асосий маъруфи қўйилди ишларда ўз инфоқсинини топти.

1. Тилши маъруфи-педагогик технологиянинг тарқибий қисми¹ Нарор пед.технологиялар маъруфати халқаро номий-маънавий қонфаматер. 2001 йил 24 ноябр. -Қарши. 2001. Б.122-124. (И.Чориева билан хамкорликда).

2. Тил бошқилча-бошқилш/ Матрукот. 2002. № 6. Б. 25.

3. «Девону лутоти турж» ва ўзбек миллий изоҳин лутатини яратилш муаммолари/ Халқаро қонференция материаллари. 2002 йил 25-26 ноябр. - Самарқанд. 2002. Б. 22-23. (Б.Менташев билан хамкорликда).

4. Қўш маъноин сўзлар устида баҳс-мунозара дарси// Тил ва адабиёт талимин. 2002. № 6. Б. 9-11.

5. «Экзон лексемасининг семантик таъсирини/ Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. № 1. Б. 63-64.

6. Сўз-жизм, маъин-руҳ/ Гўлистон. 2003. № 2. Б. 12.

7. Оқини ўқуш қоррелятивда тил таъсирини миллийлаштирилш-лаво талаби// Ўзбек тили лисоний УП асосини материаллари. 2003 йил 1-2 май. -Тошкент. 2003. Б. 109. (Д.Шоимонова билан хамкорликда).

муражабатлаштирилш ва у лутатин маъно билан маънолошлик муносабатидан лисин таъсирро уйғонининг сабаб бўлади. Аммо, бирга тил ҳодисаларидан бўлиши каби, лутатин бириктирилш семантикасида ҳам лисоний ва нутқий бириктирилш фарқлаш зарурлиги лисон ва нутқ алоқдорлигининг улуғлиқини ва ишқилигини таъминловчи омиллардан бири бўлиш нутқий ҳодисаларининг лисонийлашуви жараёнини аниқлаш билан боғлиқлиқ.

Семма лисоний хот бўлиб, у ўқилш нутқий маъноин белгилар бўлиши ақалик, ҳолиса, воқеалик, оқибат ҳосаларига эид бўлган умумийлик, моҳият, имконият, сабаб каби сифатларга эга бўлади.

Семма нутқий маънога нисбатан уни ўз ичига олувчи муносабатлар тилимидир. Чунки умумийлик алоқиди нарса ва ҳодисаларнинг, уларин итотия тилимда қамраб олувчи муайин алоқаларни сифатид намоён бўлса, дилеқтик маътик нутқий назирали, уйиб тилимга қирувчи ҳусуслиқини таърифлаш бу алоқаларни айриқилдиш - умумийликка бўлишда ҳолда оқини оқалитинида бўлиши мумкин ва у ҳусуслиқининг умумий тилимда тутан ўринини аниқлаш асосидида амакта оширилди. Бу ҳолда умумий тилимдаи ўринга ишора аниқлашдаи предмет (ақалиқ)ни ўрғинилашдан ҳолиса, моҳиятта нима боғлаштилигини аниқлашни ҳам ўз ичига олди ва у умумийлик билан зарурий алоқиди қаралитин айриқилдиқининг муҳим белгиларини бўлиб қиради қилади².

Ҳарин семемаси тиклаш жараёнда нутқий маъноларга таълисла-да, асосид нутқий маъно устидан семема ҳукмронлик қилади. Бирок бу қўш, бу «хукмронлик» нутқий маъноининг ўқилш бириктирилш ва уқилш тилқарида ҳам эмас. Нутқий маъно семема таъсириди бўлиш билан бирга, унга таъсир ҳам қилади. Бу тобалик ҳам, семема ҳосалари каби, барқарорлик ҳамб этили, лисоний сатҳа илтилиш, ақин лисонийлашуш даражасига боғлиқ.

Семма нутқий маъноларда, нутқий қўйилишларда ўз зардаларини намоён қилор экан, бир вақтининг ўқилш нутқий маънолар ҳам рин-барин моҳиятларининг зардаларини ўқилш муҳассаслаштирилди. Бевоқита қулатилш бириктилш маъна шу таъсирроқини белги-ҳусуслиқларнинг тарқибини ва улар оқалитини муайин боғлашлар нутқий маъноининг бекарорлиқини таъминлайди. Бирок нутқий воқеаларининг асосид қисмининг қайси умумийлик, моҳият заруроти ақалиқига қамраб у ҳақда ҳуқоса чиқарилш мумкин бўлади.

Семма нутқий воқеаларининг таъсирроқини қўйлаб бошқилш қолувани қатламлар «ақалиқ»дан ўқилш ва уларининг хар бири унда ўз наларини қолдирарди. Бу нутқий ҳодисалар сирасига лексеманинг нутқий қўйилишида у билан боғлиқ намоён бўлишдан морфологияк, синтагматик, услубий ҳодисаларини қиритилш мумкин. Лисоний сатҳдан ўқилш олган семема ва унинг нутқий қўйилишдаи бўлган воқеаларини жараёнини асосий қолувани ҳодисалар таъсирро билан бириктилди шартин равишда қўйилдиш таъсирлаш мумкин (1-ишм).

¹ Тилларнинг А.П.Филиппов: Уқилш пособие. -М.: Инфра. 1999. С. 133-139.

Тисош	Семия
Нолугавий ходисалар	↑ ↑ ↑
	Морфология хадисалар
	↑ ↑ ↑
	Синтаксис хадисалар
Нутк	↑ ↑ ↑
	Усубий хадисалар
	Сузларнинг муайян дугуйий маънолари

1-4H3M2

Лисоний мохит сифатдаги семенининг шиткий китеврига сифатлиги тушугага мунособати масаласи ҳам мураккабдир⁶. Бунда, биринчидан, семема бирлашганди ёки тушугачди, иккинчидан, семема тушугачди қай тарзда акс этган дегди мунозараларга қўша таълиқдан⁷. Тишуносоникда семемага мунособатда икки йўналишнинг фарқлиги поэма бўлади:

2) ищущий бинарный (т.е. «всемирная-лексика»);

б) скрития индустив (жени, «тексема-«семема»)

[illegible]

а) янги, ҳўл мевалини бнр турн (запарин).

б) шу мевалинг қуритилгани;

в) шу мөһләнн бөһәдигән дәрәҗәт (50,50)

Шунга кўра, тушунча ва семака узаро ҳамма йилг ҳам мос келтирилмайдн. Бу ҳолга, айниқса, маълумоти лексемаларга асос қўйган таълиқнинг⁸

Куринские, куланиа мушайфари лингистик белгилардан
вазиратга хайжонини семена на тулутич муносабатига хам курадилар.
Бунга чизмава курадиларга тасвир килиши мумкин (2-чизма).

Шварц С.К. Всплески или в развитии современного антропогенного кризиса сообществ?
Иркутск: Сибирский университет, 1961. С. 67-73.

[illegible]

министерства культуры
Монголы (А. Копица).

Демак, лексеманинг иккинчи семемаси ҳам мажмуа бўлиб, унга «хамфитрлик асосида розилик бўлири» деб таърифлани мавқога мажмуа.

Держскампітнр ссмпітнр тспітнр жспітнр кспітнр бспітнр

№	Семема	Семантика	Воскрешение Колониз	Парафразис
S ₁	Нарса/буакс кабинета хос кабун киши мураккаб бағнасини ифродалигани шахсий, ижобий баҳо	«бағна», «нарсал/ буакс», «кабун/ киши бағнасини, мажбур», «шахсий баҳо», «баҳо ижобий»	[сифат+сўн+ом] [мажбур]	[киши] [хўш] [мураккаб] [мураккаб] [мураккаб]
S ₂	Хамфизик асосида бағнасини	«розиник», «хамфизик», «сўн-гап»	[сифат+сўн+ом]	[киши] [хўш] [мажбур] [мураккаб]

Лекоминининг иккинчи семема асосидан парадигмаси биринчи парадигмадан тухурбон жихатдан фарқланади. Иккинчи парадигмада [мэйш] лексемаси маълумд. Бирок [мөрбур] лексемаси бу парадигмадан ўрин олмайди. Чунки унинг шутқа суъ-тап пазификада келиши кузатиладими.

Ишенин: ирриварили куьклагл хулосагирга кетинли

1. Узақ тәуелсіздіктің том маңыда назар ұяғын босығын кұтарыны, назар ұяғын методологияны ыңгай чыдыны, лексикология семантика на лексикография сохсия дым катор музикаларын хал килін этнотәжери на националгарын кеттириб чыдыр.

лексемаларнинг семаларининг тушунича мўнасабати, семаларнинг тикланиши ва нуқтийи юқолганини, турун ва кўча нуқтийи маъналарининг семалари мўнасабати маъналари бунинг ўзбек тили семасинологиясининг долзарб масалаларидандир.

Лексика оземкаларыннг тушунча муносабети белгилеша тилинг диаметрик дуулам ва лисоний ходисаларнын катмовилеги кончактариннг келиб чикмок алим булади.

2. Ҳар қайси тисоний бирлик нуқтийи воқеълаштида, бу нуқтийи ҳолисида ўз ва ўта ҳолисилар таълиқларининг роли ва нисбати тўғрисида бўлади. Хусусан, айрим ҳолисилар таълиқларида ўз зотининг таълиқлари асоси ҳиссани ташкил этса, семеннинг воқеълашши тўғри нуқтой дуваний маъно кўринишини эъланди. Семеннинг аша семадари қушқизини, нифода семадари қушқиза, қушқа нуқтой дуваний маъно воқеълашди, нифода семадари қушқизини, вазиға семадари қушқизини натаълиқлаш дуваний таълиқлаш маъно позити келди. Буша нуқтой маънода ўз аша зотининг наноидларни ҳиссани ўта суқлади.

3. Хор қандай нутқай ҳолисала қориншан бошқа ҳолисиалар таъшидлар, бир томондан, уларнинг зотий моҳиятини қориншатириш билан биргаликда, иккинчи томондан, уни нутқай шартот ва матна ҳосилди. Бу қонунит джесдан семемасинит воқеаланишда ҳам тўлиқ асас қилиди. Дјесдан семемасини нутқас ҳосилотино воситалар деривацион, морфологик, синтактик ва услубий омилитдр. Дјесдан семемаси лисондан нутқас тушар экан, ани шу воситалар «элиақадло» ушди. Бунда ушбу воқутанив омилитринит

Нисбат шакллари дугавий шакл ҳосил қилувчи постваллар сирасида мўҳкамий ўринини эгаллаб, феъл лексема лисоний мўҳкамийни модификация қилувчи муҳим омига саналади. Айланмалик, нисбат шакллари лисоний дугавий маънони модификациялайди, бироқ бу ҳолда янги дугавий маъно пужула келиши даражасидан? Янги дугавий маъно (ҳок у нутқий, ҳок лисоний бўлиши) нисбат шакллари таъсирида пужула келса, сўз алоҳида лексикографик бирлик сифатида дугавий маъносига алоҳида таъсирланганга ҳақли. Масалан, «ўзбек тилининг изоҳли Дулати» да нисбат шакллари олинчи пажжасида маъноий силжиш рўй берган, яъни лексема пужула келган [сўзшом] а) қўриқлар, б) сармаишди, [хисобаломоқ] а) хисобдорлар, б) келишди қолди шн қўроқ тилиниги феълларда нисбат шакллари дугавий маънога таъсири янги лексема ҳосил қилиш даражасида экинчи тўғри баҳолашти ва таъсирланган¹⁸.

Қўл қолларда, юқоридагидек, янги асма лексема пужула келишидан фарқли ўлароқ, нисбат шакллари олган феълда янги семема ҳосил бўлаётди. Бунда нисбат шакли дугавий шакл ҳосил қилувчи сифатда қолмоқда. Масалан, (айланмоқ) феълди орттирма нисбат шаклида қўйилган маъноларини ифодалайди: 1. Бирор нарсага маъно бир нукта атрофида ҳаракатлангирмоқ; 2. Бирор нарсага бошқа бир қолатта ўтказмоқ; 3. Силр қилмоқ; 4. Айлamoқ; 4. Чагирмоқ; 5. Мўҳамалада бўлмоқ. Пушти айлангирмоқ, Бу маънолардан 1.-2.-3.-5. лари [айланмоқ] феълди ҳам маъжуд. Бироқ 4-маъно нисбат шакли таъсирида пажжод бўлган маъно бўлиб, (айлангирмоқ) феълди тунигиш дугавий маъносига эътиборга олинган лозим бўлгани ҳам шундир. Шу асосда (айлангирмоқ) феълди янги ҳосил бўлган маъно маъжуд бўлганлиги ушунинг бош маъноси сифатида [айланмоқ] феълнинг маъналарига ҳавола қилиш ва шундан сўнг маъжуд 4-маънони бергани лозим бўлади:

АЙЛАНГИРМОҚ 1 айланмоқ фл. ортн.

Айтар нисбат таъсирида янги маъно пужула келимса, феълди ушбу нисбат шакли билан дугави берили ва бош нисбатдаги феълга ҳавола қилиш зарурати ҳам бўлмайди. Масалан:

УНУТИРМОҚ унутмоқ фл. ортн. *Мерош унинг сўзгундо*

*юрганнича унуттирар, шн билан банд бўлиб эришмасди*¹⁹ каби.

Демак, янгиш мушқини, ўзбек тилишуносчилигида қўл қолларда, Европа тиллари, аниқроғи, рус тили қолунгилари қийратилганлиги ва «янгиш» асосланганлиги каби ўзбек дугавилиги, ҳусуси, «ўзбек тилининг изоҳли Дулати» ҳам рус тили лексикографик шўҳадлари асосдан яратилган.

Бобнинг иккинчи бўлими «Лексик-семантик мўҳкамийларини лексикографик таъкидига бериш масаласи» деб номланади.

Маълумки, дугавиларнинг назифаси нафақат бирор тилини дугавий бўлиши ҳақида тасаввур уйғотиш, балки шу билан биргаликда, сўзларнинг семантикасини, лисоний қийматини белгилаш, улар маъноларининг системасини мўҳкамийларини бериш ҳам бўлган лозим. Чўнқи бу қўл қолларда сўзларнинг маъноларини ёқилгирок «естарлаб» олган, яъни маънони сўзларнинг семантик қийматини тўғри аниглаш нисонини бериш.

Семема ва нутқий маъно мўҳкамийи, айтибта, бошқа лисоний биронларда бўлган каби, диалектларнинг умумийлик-хусусийлик, моҳият ва қолмса, нисоний ва поклик, сифат ва оқибат, умуман олганда, хот ва тақали диалектларини ўшама акс эттириши. Шунингдек, барча лисоний биронлар ва уларнинг нутқий воқеаларидида қўйилган тайёр - тайёр эмас, нисоний-нисонийлик, чекланган - чексиз, барқарор - барқарор, тақдор - бестарор умумий нисоний белгиланган семема ва нутқий маъно мўҳкамийида ўзига ҳок тарзда таъкидланган²⁰. Масалан, [келмоқ] лексемасига ҳок «нурлардан тилики толган, мўҳкамийлиги, босма ёки қўлзма қолган дугавий бўлган ўшун қўроқ оти», [шол] лексемасининг «қолди предмет эмолонат қолганнинг нисоний даражасини ифодаловчи баҳо сифати», [бўймоқ] лексемасининг «харфларни уриштириб, маъносини ўзгариш иштиши ҳаракатини ифодаловчи феъл» семемалари нутқий маъно сифатида намоён бўлиш ушун киши онгига тайёр туриди. Сўзловчи ҳок ҳақон семема яратилган. Нутқий маъно аса мўҳкамий синтактик қўроқда нутқ шариғи ва сўзловчининг қолмўҳкамийи нисоний мос рақилда маълум бир нутқ қарайдиқлига юзига келтирилади. Масалан, *У биринчи сифиди бўлад-ди, жомини миз ва рақон ўшуды тилида [бўймоқ] лексемасининг семемаси воқеаларини ушбу ҳолат ушун шу нутқ қарайдиқлиги ўшадек ҳосил қилинди. Бунда воқеалардан нутқий маъно семемадан ҳаракатнинг қийматини таъкидлашнинг, «тез ва рақон эканлиги», «ҳаракатнинг маъно ушуда айтила олаётганлиги» каби ҳусусий белгилари билан фарқланади. Бу белгилар семемасида акс эттирилган бўлиб, нутқ қарайдиқлига ҳосил қилинган. Нутқий маънонинг тайёр эмаслиги, айнақса, семемасининг нутқий маънони сўзларда қўла маъно сифатида воқеаларинида янада ёқилгирок намоён бўлади. У нутқий *тўроқ, қашарчиқлар* сўзига *дди* таъкид [сўзшом] сўзиниш маънони нутқий бўлиб, уни «сўз ташиш ва етказиб бериш билан шўҳадланган киши» тарзда ифодашган мушқин. Бу нутқий маъно (сўз) сўзига «ш қўшмачисини қўлиш асосида [сўз] лексемаси семемасини хусусийлаштириб ҳосил қилинган нутқ қарайди маъжудлиқлар. Бунда семеманинг нутқий маъно сифатида воқеаларини қўроқ.*

Айрим лексемаларнинг номустали лексема сифатида воқеаларини семемаларнинг ўз мўҳкамийлигини қўшмачилиқларини, семеманинг грамматиқ маъно сифатида воқеаларини қўлаш мушқин. Қўлаш [қарамоқ] лексемасининг неки маъносини қарайдиқлига ҳаракат қилимиз. 1. *Ҳамдан дидеки қараманча ушун турди қолди*. (А.Қаҳор.) 2. *Менга қара, қолди*. - *диди*. *Ҳожини жиддий тўроқ. Ўзбек ойин қаради*. (А.Қодирий.) 3. *Бу жўмон менга қараб келар эди*. (Ғ.Ғулом.) 4. *Дедуклар тўроқси қараманча қараб қолди*. (С.Аҳмад.) 5. *Яншин қорлардан ва баъзи алоқалардан қараганда, бодилуқмон Астурбодда шн қўлаш фикрлари билан овора бўлганлиги тарзда қарайди*. (Ойбек.)

1-, 2- таъкидда [қарамоқ] лексемасининг «қўлаш ушун қўлаш бирор тилини, қарам ёки қилмаса нўнатиримоқ» семемасининг нутқий дугавий

¹⁸ Хонис А. Ўзбек тилининг неки дугави феълларини беришнинг Ўзбек тили ва айтибта маъналарини. 1962. № 4. Б. 27-32.

¹⁹ Ўзбек тилининг неки Дулати. М.: Руссий тили. 1981. 1.2. Б. 278.

²⁰ Мўҳкамий М. Ўзбек тилининг неки. Т.: Фан. 1975. Шарҳи М. Семантика структура шн сўзларинишди. айтибта. ҳаракатинишди. айтибта а ушбекком қиле. Айтибта... қарайдиқлиқлар. - Т.: 1992-24 с. Нисоний Х. Ғулом Р. Ўзбек тили шн сўзларинишди лексика. - Т.: 1987-рив. 1993. Б. 52.

Мазно сифатдаги вокаланиши кулланганда¹⁶. Бу семма кейинги тилларда ўзининг «ўзини учун» семмасини 0 (ноль) даражага қўсқизилтирди ва колган семалар маълум даражада сувайиб, «ҳаракат йўналиш томон» (4-тап) «айрилиб қўрсатмоқ», «таъкидлаш», шунингдек, «қўйиш», «созилтириш» (5-тап) маъноларини билдиради¹⁷. [қўрсатмоқ] лексемаси [қўрсатмоқ] лексемаси билан маънодош бўлганлиги бон, улар семмаларининг грамматик маънога айлантиш қўринишларига ҳам маълум маънодошлик маълум даражада сақланган бўлади. Қийинат: «Озмага қараганда нон ширин - озмадан сўра нон ширин»¹⁸.

Қўринишда, [қўрсатмоқ] лексемаси қўмакни вазифасида қўлланганда, унинг семмаси таркибидан «бўнаштирмоқ» семаси лисоний ва нутқий ҳолиларини боғлаш вазифасини ўтади. Бошқача айтганда, (қўрсатмоқ) қўмакчиининг [қўрсатмоқ] лексемаси ҳосиласи эканлигига ишора қилиб туради¹⁹. Бунда лексема семмачининг грамматик маъно сифатида вокаланиши нол берган.

Бизнингча, семмаларнинг нутқий грамматик маъно сифатида юзла чикашилиги семмачининг грамматикэквивалентлигун ҳолиаси алоҳида таъкидот маъно бўла олади.

Лемак, семмачининг нутқий вокаланиши деганда, унинг нафакат нутқий лутвий мазно, балки нутқий грамматик маъно сифатида вокаланиши ҳам назарда тутилганлиги лозим.

Бобнинг унвечи бўливида семмачининг нутқда ҳосиллиши ва ҳосилорин воситалар хусусида сўз боради.

Семмачининг нутқий қўринишда уни нутқда ҳосиллини нолувачини воситаларнинг тақсир даражаси турлича бўлади.

Семмачининг нутқий ҳосиллинини қўйидаги тақсирга бўлиш мумкин:

а) семмачининг сўз маъно бўлачиси сифатида вокаланиши;

б) семмачининг атиш семмалари сўнгиши натижасида кезиға семалари қўйидаги ва ифода семалари ўзгариб вокаланиши.

Биз кузатишлар асосида семмачини нутқда ҳосилорини воситаларнинг қўйидаги асосий турларини аниқлашга мурефак бўлиш:

а) сўз асосини воситалар;

б) морфологик воситалар;

в) синтактик воситалар.

Бу воситаларнинг семма вокаланишига таъсирини қисқача таърифлашга ҳаракат қиланди.

Тасвирий ёндашуида лисон ва нутқ иччи фарқлар экан, шунга мурефак, сўз асосинида ҳам лисоний ва нутқий сўз асосини ажратилди. Масалан, «[анак от] + [чи] = (от аниқлашнинг билиш шутуланганин, унга алоқадор шахс)» қилиш асосида муҳула келган ушга (бўш) ҳосиласи маълум:

а) сўз тўқуви шахс;

б) сўз сотуви шахс;

16. Сидиков 3. Ҳўбек ва турк тилларига қўру лексемалар: Филол. фанларини илмий дас. автореф. - Т.: 2000. - 24 б.

17. Шайбураманов Ш. ва бош. Ҳўбек ушб адибий тил. Дарсик. - Т.: Ҳўкумат. 1980. Б. 414.

18. Шайбураманов Ш. ва бош. Ҳўбек ушб адибий тил. Дарсик. - Т.: Ҳўкумат. 1980. Б. 414.

Маълумки, изоҳин лутулар «келг ўқулар» омакисига мўлжалланган²⁰ бўлиб, бунинг учун лексикографик тақинида иккинчой шартланган маънолардан қам қўлланганга эга, терминологик маънолар тақинида ўтиб боришга лозим. Бирок, «ўбек тилининг изоҳин луту» да бу борада қатъийлик қўлланмаган. Масалан, айрим сўзлар тақинида терминологик маъно биринчи ўринга чикарилди ва колган маънолар кейини берилди. Мисол сифатида [мык] сўзи тақинида лажат қилинган.

«ўбек тилининг изоҳин луту»-де:

ТИЛ 1. аниқ. Оғи бўлишга жойлашган там-мача биллиш, қипиларга эса, бўлиш тақкари, нутқ толуларга ҳосил қилиш учун хизмат қилганган аҳо²¹.

Сўзла:
ЯЗЫК²² -а,м.1. Подвижной мышечный орган в полости рта, выполняющий функцию вкуса, а у человека участвующий также в образовании звуков речи. (стр. 747)

«ўбек тилининг изоҳин луту» дати айрим сўзлар тақинида баъзан терминологик семаларга асосланган, балки бундай йўл тутилмади. Масалан, [олма] сўзи тақинида терминологик семаларга асосланган маълум.

Қийинат:
ОЛМА 1. Актручаллар омакисига минсў қўл йиллик мевади дарахт. (1 т. 533-бет)

[бумк] сўзи тақинида эса тақини терминологик семмага аманга ошрилган. Чунки СРЯда шулай йўл тутилди.	АБРИКОС ²³ -а,рол.м.-о-м.	Кожное
УТИК 1. Гуми ок ва пушти.	ФРУКТОВОЕ ДЕРЕВО с жестко-коричневой	деревя
Мевачи эса оқил, сиритил, қизил рангларда бўлашган кисточкой, а тақе самий плод этого	сладкого сочного плода с крупной косточкой,	деревя (стр. 17)

Қўринишда, сўз маъноларининг лексикографик тақини маънасида «ўбек тилининг изоҳин луту» рус тили изоҳин лутуларни таъойиларни асосида иш турган.

Шунингдек, «ўбек тилининг изоҳин луту» сўз шаклларини бериш маънасида ҳам ушбу таъойиларга бўйсунган. Бу феъл нисбат шаклларини тақинида алоҳида қўла тақинида.

Маълумки, қўлган грамматик шакллар сўзининг маъновий таъинида грамматик ўзгаришлар бериш, феълнинг нисбат шаклларига эса бошқароқ қилиш қўрувди. Тўғри, «аффикс қўлланган кейин ҳосил бўлган аъма форма аффикс қўлланган иккариги формалар нисбатан ҳам лексик, ҳам грамматик томондан ўзгариш, яъни маъно қўлалиши ёки озилиши мумкин»²⁴. Бирок, бундан дувачи маъно модификацияланганини қай даражада эканлигини аниқлаш маъсала мурефак. Бунда икки ҳолатни: 1. Дувачи маъно модификацияси янги лутуви маъно ҳосил бўлиш даражасиди? 2. Шакл сўзла юзла келтирилган бириктуваллик ўзгаришлари маъновийлиги, синтактикка икки ҳам маъновий, ҳам синтактикка эканлигини маънаилаштириш лозим бўлади.

2. Шакл сўзла юзла келтирилган бириктуваллик ўзгаришлари маъновийлиги, синтактикка икки ҳам маъновий, ҳам синтактикка эканлигини маънаилаштириш лозим бўлади.

24. Ҳўбек тақинида изоҳин луту. - М.: Русский язык, 1981. Т.2. Б.174-175.

25. Ҳўбек тақинида изоҳин луту. - М.: Русский язык, 1981. Т.2. Б.174-175.

фица бу чайар килат калуу мустакам ўрналиш трибунда²¹. Куйида ўзбек лексикографиясининг ушбу ютуни сазалиштига ҳақли икки томони «Ўзбек тилининг икки хили Душанбининг С.Ожонов таҳрири остидаги «Словарь русского языка» (Киев, СРЯ) лугати билан мазкур методологияга муносабат нуқтаси назардан кўриштига ҳарajat қилинди.

Амалдо, лугатларда айнан ёки нисбатан айнан таржима маконлар мажмуидаги таъкидлаш логика. Куйида улардан айрим намуналар келтирилди.

ЎТИЛ	СРЯ
ТИЛ 1 анал. Оғиз бўлишига жойлашган, там-маъна билан, кишиларга эса, булган танқир, нуқх товлушларини қосиш қилиш учун қадимат қилдириш аъзо. (II том, 174-бет)	ЯЗЫК 1 -а.м.л. Подложный, мещинский орган в полости рта, являющийся органом вкуса, а у человека участвующий также в образовании звуков речи. (стр. 747)
АКЦИЗ [p>at] 1 Капиталистический налог, взимаемый на чор Россиянина: киле, гурди, туз сингари кенг истисмом молларига солиналган зарга, устама солик.	АКЦИЗ , -а, м. л. В капиталистических странах: косвенный налог, взимаемый на товары широкого внутреннего потребления (соль, табак, сахар, спирты, сигареты и т.п.).
2. Чор Россиянина: шушай солиқлиқ тулган билан шулулган кидора. (I том, 37-бет)	2. В царской России: удержание по сбору такого налога (разг.). (стр. 22)

«Ўзбек тилининг изохули» лугатида ўзбек тилида сузлашуучилар учун ижтимоий шартланган маънолар ҳам, рус тили ноқили лугатларда бўлганлиги учун, таъкидланган равишда берилди.

ТИЛ 6 харб. Керакли маълумот олиш мақсадида олинган харбий асир. (II том, 175-бет)	ЯЗЫК 2 -а.м.л. 6. перен. Понятий, от которого можно получить нужные сведения (спец.). (стр. 747)
---	---

Ўзбек тилида алоҳида-алоҳида, бир-бирига боғланмаган маъноли, омонимик таъиниш сузлар кўп миқдори сузлардек таъкид этилди.

КАФЕДРА [p>at] 1 Лекция ўқиш, доклад, ахборот қилиш ва ш.к. ишлар учун махсус бағана қуриш; минбар.	КАФЕДРА , -а, ж. л. Возвышение для оратора, лектора.
2 Ондай ўқуш юртида бир ёки бир неча ўзро ақил фойдалар бўлиши иш олинб борушчи профессорлар, ўқитувчилар ва кичик ходимларнинг таъкидлий бирликлари ва шу бирлишма жойлашган ҳонта (I том, 373-бет)	2. Объединение преподавателей и какой-нибудь отрасли науки в высшей школе. (стр. 220)

²¹ Меликян Б.Р. Лексикон тили келтирилган ва ушбу сатҳларда юрмасликлари: филол. фанларининг р.м. дис. - Т.: 2002. Б. 31. Маълумот: Меликян С.Н. Российское право-право. Абу-Давид-Хана. Правительский округ. (Иван и гласок. Правительское кляитор). - Т.: Фил. 1969. С. 18.

а)буз харид қилувчи шахс²⁰.

Бу маънолардан биринчиси аъа бўлган биринч лисоний таъиниш бўлиб, ижтимоий шартланганлик ҳоссага аъа. Қолган икки маъно соф нуқсий ҳосиллар ҳисобланади. Лисоний биринч саналовиш [буз] лексикасининг ва энкр этилган қоллининг нуқсий ҳосилларини асосда семик боғланш маъжуд. Бирок улар лексикасининг турли қўрилишларини саналовиди. Уларнинг умумийлиги, боғловчи семалардан таъкир, суз қаш қоллини ҳамидор.

«Буз сотувчи шахс» маъносидан [буз] сузига [буз] лексикаси семаси бошқа умумийлик (-чи морфеми, суз қаш қолли)ларини зарарлари билан бирликлари мазкур нуқсий маъно (бурулик) учун бузих сифатига намоён бўлган. (буз) сузининг маъноси «буз сотувчи» шахс-маъно бўлаётганлидан нисбат бўлиб, бузида «шахс» маъно бўлаётган қолли ва ушунинг [-чи] морфеми умумийликлари зарарлар.

Семаларнинг нуқсига «кнрайтган» ҳолда намоён бўлиши ёқул (лисоний сатҳда) семаларнинг семаларга айланиши қўшма, жуфт лексикаларда ёки сузларда янада ёқилпроқ қўрилишга аъа бўлади²¹.

Морфологик омиллар асосда семаларнинг нуқсига ҳосиллиши маълум бир суз туркумлари доирасига келди. Бошқача айтганда, таъкидловчи лугатий шикларга аъа бўлган суз туркумлари доирасига семаларнинг у ёки бу оми асосли нуқсига ҳосиллиши қўрилиши. Бу воситалар сарисига қўрилишларини қилиш мумкин:

- Отларда: қўшма, қиравитириш.
- Сифатда: даража.
- Федларлар: нисбат, ўқаловчи.

Равишда: даража.

Мисол сифатига қўшма сон шиклини олайлик. Қўшма сон шикли от туркумига мансуб лексикаларнинг семаси таркибидан «белгиланганлик миқдор» семасини муайянлаштирди ва семаларнинг нуқсий қўрилишда миқдор маъносини намоён қилди. *Амалдор тилини қашага уш ширларини кўришга берди* («Амалдор миқдори»дан.) Бу шик айрим-отларга қўрилиб, «хурмат» маъносини намоён қилганда, семаларда белгиланган «хурмат» маъноси унинг нуқсий қўрилишида юзга чиқди. Маълум бўлганки, қўшма шикли «миқдор» маъносини воқеалаштирди, от лексика семасидан аъа семасига таъкир қилди. «Хурмат» маъносини воқеалаштирди аъа семасини унинг ифода семасини модификация қилиш асосда нуқсига қиритилди. Демак, морфологик омиллар асосда семалар нуқсий модификация учрайди ва аъа лексика кўп семаси бўлиб, семалар нуқсий фарқланади.

Синтактиқ қуришда таркибига семаларнинг нуқсий воқеалаштирди бириктуви ва бириктуриш учирларнинг ўзига ҳос ўрни бор²². Бириктуви

²⁰ Немецков Х. Русская р. Ўзбек тили сифат лексикасининг асослари. - Т.: Ўқитувчи, 1995. Б. 52.
²¹ Ходжа А. Ўзбек тили суз сифат лексикасининг асослари. - Т.: Ўқитувчи, 1989. Б. 36-38.
²² Хамидова О.С. и др. Основы кляиторного языка. Учебное пособие. - М.: Наука, Москва уш.т. 1969. С. 98.
²³ Корешин Н. О грамматическом и лексическом в таъкидот қилганлик (он кляитор 64-73. Жуков Р. Ўзбек тилида ҳақат фойдалар ва уларнинг обидотро вайсикалари. - Т.: Фил. 1989. Б. 71-72. Жуков Р. Лексико-семантические группы таъкидотро вайсикалари и их вайсикари. - Т.: Фил. 1991. С. 89.

ёки бириктувчи унсур маълум бир лексема семемасидати бўлиб ўринларини тулдирини билан, морфологик шакллари бўлгани каби, икки хил вазифани бажарди:

а) семемаларини фарқлаш.

б) семемаларни муайянлаштириш.

Маълумки, [kelmoʻl] лексемаси икки семемали бўлиб, биринчи семема ўқув қуроли тушувласини, иккинчи семема эса қисм, парча тушувласини ифодалайди. [kelmoʻl] лексемаси тартиб соналар билан бирикканда бу семемаларни фарқлаш имкони бўлмайди: *биринчи kelmoʻl, учинчи kelmoʻl* ва *хокшо. Девки бирикмадан асэр номлари келгайтивресе, («ўруш ва тишаксиманг учинчи kelmoʻl), нутқа «асэрнинг қисми, парчаси» семемаси воқеаланиди. Асэр номларини ифодаловчи бирикмақар ўринга шахс олгани бўлибса, ўқув қуроли тушувласини ифодаловчи семема воқеаланиши нол беради. Бунда синтактик қурилма таркибидати тобе унсур семема воқеаланишларини фарқлаш урун хизмат қилмоқда. Ёки Милуру эл биривувада («эл» сўзи тобе вазонинг «ижобий субъектив муносабатини белги тартида ифодаловчи сифат» воқеаланишини таъминлайди ва ушн иккинчи кириш сўзи вазифасида келувчи семемали ажратлади.*

Ишнинг иккинчи боси «лексема семемаларининг проҳазинини» ва унинг биринчи бўлини «ўзбек тилининг илоҳини дутагиди лексема маънолари тиликани» деб воқеаланиди.

Айтилганидек, дутагиди маъно тиликанида лексон ва нутқини иччи фарқлаш тилибн хар бир сўзга хос барқарор лексоний ва ўтқинчи нутқий жиҳатларини ажратилиш таълоо қилади. Нутқий ҳолислар чексизлик ва рив-бариватлик таъбигати эга бўлганини босе лексикогрфик тиликларининг объектси бўли олмайдн. Дутаглар сўзларга хос барқарор жиҳатларининг қамраб олиш имконияти эга. Демак, семемасида соҳасида ақалта ошарилган кичи системани таъдикотлар дутаг тартиб берилиша муҳим тилик омиш бўлиб, лексикогрфини бедад нутқий маъноларини дутагларга кириштиш ҳамда илоҳини мушкулотларидан халос этади. Бунда хар бир воқеаланиш нутқий дутагиди маънода қорилган ўлга ҳолислар таъдильларини эътибордан соҳит қилиш, ушбу бирлик (сўз)нинг асл зотига даҳдор бўлган унсурини ажратилиш ва таъсифлан лексикогрфик тиликанида муҳим аҳимиятга эга.

Маълумки, «ўзбек тилининг илоҳини дутагиди [ўлмоқ] феълининг 31 та лексикогрфик маъноси ажратилиш. Маъноларининг кўпчилигида бу сўз-ўз асл зотига (лексоний сатҳини моҳиятига) алоҳидор бўлмайди, балки ўзи бирикмадан сўзларга босиқ турли-туман маъноларини покелаттириди. Қиссанг: ўтмоқ

1. Бирор нарсангн ичиди, устиди ёки ёнидан кириб, учиб, сузиб нарини томонига етмоқ, кўчиоқ. *Кўришадан ўтмоқ. Туманидан ўтмоқ. Чезарибдан ўтмоқ...*

4. Тешик, эшик каби бирор жойнинг бир томонидан кириб нарини томонидан чиқмоқ. 1. *Ин илаи мешидан ўтмоқда. 2. Уйда даҳимини оғиди қўйилан элди, сонинкорини томонидан кеч нариса ўтмоқда- икки тилек чой ичди, даҳос./А. Қадир.*

Сеован Э.В. О лексичеке вопросах таджикской лексикогрфии//Лексикогрфический сборник. - М.: 1958. С. 114-132.

5. Бирор томонга йўналмоқ, юриб, сузиб ёки учиб бирор томонга жўнамоқ; бирор томонга қараб юримоқ. *Бу дорёдан хар куни уч жорто парозда ўтади.*
6. Тезроқ, зориб ёки юришиб, бошқалардан олдин кетмоқ, қуяиб етиб ўзмоқ. *Гоҳ Афанди эшадан, гоҳ эшик Афандидан ўтиб уйга етилади («ellatifiдалар») (113,521).*

Қўринадикки, дутаг маънолари таъсифлари, ўтши ҳаракатининг харақтерига кўра эмас, балки харақат устиди ақалта ошайтиш предметиарининг хурусийларига кўра ақалта ошарилган ва шу асосда [ўлмоқ] феъли нутқий маъносидати синтаксикати ёндош ҳолисларининг таъдильлари ўз ишларини қолдирганини эътиборга олинмайди. Зеро, *Туманидан ўтмоқ (1-маъно), Илаи тишакимдан ўтмоқ (4-маъно)* нисоиларидати [ўлмоқ] феълининг нутқий маънолари ўз зотий таъбигати асосида эмас, балки бу харақатининг нивада ақалта ошайтилиши (тўнинг орқали ўтиш, тешик орқали ўтиш), бу харақатини нима ақалта ошарайтилиши (киши, техника ёки иш) ва ўтши тешитининг қатъ-қичиклиги (тўнинининг нисбатан урун масофадан ақалтиш, ишга тешитининг қичиклиги) асосида фарқлашади. Хар иккала ҳолатда ҳам харақат моҳиятида фарқ қўзғайлмайди. Демак, [ўлмоқ] феълининг 1-, 4-, 6-лексикогрфик маъноларидати фарқ ўлга ҳолислар (бу ерда бириктувчи сўзлар девогаталидиги фарқлар) таъдильлари асосида бўлиб, бундай ёташув асосида ушбу маъноларининг сонини яна шўра даяом эътириш мумкин.

Демак, дутаглар бир сўзнинг, дейлик, 20-30 тилиб нутқий маъноларини изоҳлаш, унинг эмпиринида асосланганлигини кўрсатса, факат семемаларга таяниш дутагнинг семемик таълиғи доирасиди таъдильлари чикка ошайилигинида даволат беради.

40-50-йилларда шаклланиган ва аср нивосида қатъа ютуқларини қўлга киритган ўзбек тилишуослиги, хурусан, унинг таркибий қисми бўлган ўзбек тили лексикогрфияси тарихийлигида жанох ва рус тилишуослигининг таъсирини қатъа бўлиш²¹. Рус тили лексикогрфикси аънаълари, мислини тилилар дутагчилигида ривожлантирилиши билан бирга, улар урун намуна вазифасини ҳам ўтади. Бирок бу намунавийлик ва аънаа кўп ҳолатда алоҳавийликка айланиб боради. Чунки мислини тилишуосликлар учун методологика вазифасини мислини тилиларининг ички онтологик қурилиши жиҳатдан рус тилига ақалтиш, ўқалтилишини асосида тилимоти ўтар²² ва «бу методологик таъдильларига И.Сталиннинг «Марксизм ва тилишуослик масалалари» асарида асос солиниган эди. Натгжда 60-70 йилларда соҳит шўро турини хурушидати илоҳини орқали мислига ва заъдларининг аънаа халк - совет халқига айтаётганини ҳамда таркибий уёдильлар вужутга келди. Бирга ақалтиш-Гуанинлар фаллар бўлиша олнб борилайтиш илоҳий таъдильлар ишларининг мақсали ҳам мана шу соҳта «ҳақикат»ни асосида қарайилган эди. Шу тартида ўзбек тилишуослигида рус тили қурилиши алоҳавийлиги ўрналиши ва

²¹ Жаҳорид И., Немецове Х. Назарий билиш методологикиси//Қўриқлар тилик 1989, 2-китоби. Жузукжана И. Истиқом ва она тилида. - Т.: Шарк, 1998. Б. 3-23. Маъруфан И., Мирзоилов М. То ва маънаит. - Т.: Ўзбекистон, 1992. Б. 34-70. Сайдуллоева Р. Халқини ўзбек тилида қўша таъдильларини фарқ-фурқатиди таъдильлар. - Т.: Фан, 1994. Б. 28-71. Таъдиль, эшик, нисоилар.// Ошн ва урга маънода ўзбек тили ўрналиши қатъа қурилиши бўлишлари. Ўзбекистонда тил... 1988. 5-март.

²² Маъруфан И., Мирзоилов М. То ва маънаит. - Т.: Ўзбекистон, 1992. Б. 34-70. Заъдильлар Ф., Хоҳиш Х. Истиқом ва она тили қурилиши таъдиль ҳамда таъдиль-Бухоро-Наврўстко, 1998. Б. 7-64.